

бинецькі інтеграційні процеси, що проходили в I—II ст. н. е., і на значну роль зарубинецьких племен в розвитку місцевої культури. Остання є мірилом ваги зарубинецького субстрату в черняхівській культурі. Але і цим не вичерпується склад місцевих племен черняхівської доби. Вони піднялися, порівняно з попереднім часом, на якісно новий рівень соціально-економічного, духовного й етнічного розвитку. Розкриття стимуляторів цього підйому є темою окремого дослідження.

Д. Н. КОЗАК

Пшеворская и черняховская культуры в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье

Резюме

В статье рассматривается вопрос о соотношении пшеворской и черняховской культур в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье. В сравнительном плане изучались топография поселений, жилищное строительство, керамический материал. На этой основе сделан вывод, что основные черты материальной культуры пшеворских и черняховских племен сходны, во многих случаях идентичны. Последнее касается топографии поселений, жилищного строительства, большей части керамического материала.

Некоторые отличия, наблюдающиеся в двух культурах, объясняются более высоким уровнем социально-экономического развития черняховского населения. Так, в черняховское время широко распространяется гончарная керамика, в силу чего становится более грубой и однообразной лепная посуда. Богаче и совершеннее в черняховской культуре также набор хозяйственно-бытовых предметов и украшений.

Всесторонний анализ пшеворских и черняховских материалов свидетельствует о том, что в III в. н. э. в Верхнем Поднестровье и Западном Побужье со сменой культуры не произошло никакой смены населения. Носителями новой культуры были местные племена, проживающие на этой территории с позднелатенского времени.

Однако в состав черняховской культуры в этом районе вошли не только пшеворские племена. В ней прослеживаются и некоторые традиции липицкого населения, в частности, в жилищном строительстве. Следует обратить внимание также на активные пшеворско-зарубинецкие интеграционные процессы, которые происходили в I—II вв. н. э., и на ту роль, которую сыграли зарубинецкие племена в развитии местной культуры. Но и этим не исчерпывается характер местных племен черняховского времени. Они поднялись, в сравнении с предыдущим периодом, на качественно новый уровень социально-экономического, духовного и этнического развития.

В. О. ПЕТРАШЕНКО

Житла VIII—X ст. на Правобережному Подніпров'ї

Для вивчення етнічної історії населення важливе значення має характер його житлобудування. Житла належать до поширеної категорії археологічного матеріалу, і це дає можливість для висвітлення їх типологічних особливостей і датування. Проте ще й досі не існує єдиної термінології, системи опису і типології жител. Немає загально визнаного членування їх на землянки і напівземлянки, чіткого уявлення про зрубну і стовпову конструкцію стін. Кожний дослідник виробляє свої критерії типології, виходячи з наявного в його розпорядженні матеріалу. Причина цього криється передусім у специфіці самого об'єкта, оскільки археолог має справу не з усією будівлею, а лише з нижньою, збереженою її частиною.

Запропонований П. О. Раппортом метод картографування окремих ознак дав можливість виділити кілька районів поширення певних типів споруд, а також простежити еволюцію давньоруського житла. Поряд з картографуванням можна застосовувати принципи статистич-

¹ Раппорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, 1975, EI-32, с. 5.

ної обробки матеріалу з метою виявлення залежності між окремими елементами будівлі, а також найбільш повного зіставлення за єдиною системою.

Об'єктом нашого дослідження стали житла VIII—X ст. Лісостепо-вого Правобережного Подніпров'я, яких налічується близько 120. На жаль, не всі з них мають вичерпні характеристики, в зв'язку з чим враховувалися ознаки, виявлені під час розкопок, незважаючи на те, що вони не завжди визначають характер будівлі. Отже, в статті розглянуто житла з таких поселень: Тетерівка (6), Лука-Райковецька (6), Луг I

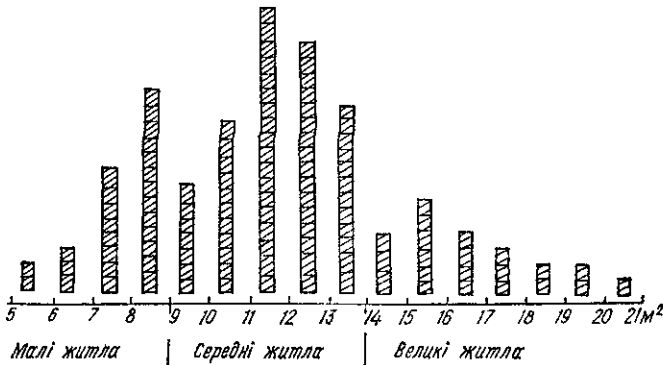

Рис. 1. Гістограма розподілу жител за площею.

(22) та Луг II (8), Макарів Острів (10), Стецівка (4), Канівське поселення (20), городище Монастирсьок (16), поселення поблизу с. Сахнів-ка в урочищі Гончариха і між горами Дівиця та Дегтярна (12)*. З Луга I, II і Стецівки залучили житла з керамікою типу Сахнівки і Луки-Райковецької, виділені О. М. Приходнюком². Розглядаються також житла з Києва, Ходосівки, Пастирського городища. Вказані пам'ятки належать до різних варіантів і навіть різних культур. Проте, щоб охарактеризувати житлобудування певної території у визначених хронологічних рамках для з'ясування особливостей матеріальної культури Лісостепового Правобережного Подніпров'я періоду формування Київської Русі, необхідно врахувати всі відомі нам пам'ятки VIII—X ст. даного регіону.

Основою опису житла є характеристика його котлована і печей. Котлован визначається такими параметрами: форма, глибина від сучасної або давньої поверхні, розміри, орієнтація і конструкція стін, влаштування підлоги і даху, розташування входу. У реконструкції печей беруться до уваги розміри по периметру стін, що збереглися, розміщення печі по сторонах горизонту і відносно входу, матеріал, з якого зроблені черинь, стіни і склепіння, а також висота череня до підлоги.

Переважає більшість жител досліджуваної території має квадратну (з різницею сторін до 20 см) або прямокутну форму (табл. 1). Загалом переважають квадратні в плані будівлі. Вони панують на поселеннях Луг I, Макарів Острів, Лука-Райковецька. Прямокутні житла поширені на Канівському поселенні і в Стецівці.

Важливою ознакою є площа житлової частини споруд. Ми розглянули 112 жител. Довжина сторін, де це було можливо, встановлювалася за планами будівель, а не за їх описами³.

* Далі поселення поблизу урочища Гончариха називатиметься Сахнівка I, поселення між горами Дівиця і Дегтярна — Сахнівка II.

² Приходнюк О. М. Археологічні пам'ятки Середнього Подніпров'я VI—IX ст. н. е. К., 1980, с. 15—16.

³ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 30, рис. 10.

Таблиця 1

Розподіл жител за формою котлована

Пам'ятка	Квадратні	Прямокутні
Луг I	15	7
Монастир'юк	8	8
Макарів Острів	7	3
Луг II	5	3
Канівське поселення	3	17
Сахнівка I	—	2
Сахнівка II	5	5
Лука-Райковецька	5	1
Стецівка	1	3
Ходосівка	3	—
Княжа гора	1	2
Шумськ	2	—
Пастирське	1	—
Тетерівка	1	2
Буки	1	—
Гребені	1	—
Разом	59	53

Таблиця 2

Розподіл жител за площею

Пам'ятка	Малі житла, від 5,5 до 9 м ²	Середні житла, від 9 до 14 м ²	Великі житла, від 14 до 20 м ²	Разом
Луг I	7	13	2	22
Монастир'юк	1	11	4	16
Макарів Острів	1	8	1	10
Луг II	—	8	—	8
Канівське поселення	9	7	4	20
Сахнівка I	—	1	1	2
Сахнівка II	—	4	6	10
Лука-Райковецька	1	4	1	6
Стецівка	—	3	1	4
Ходосівка	—	2	1	3
Княжа гора	1	2	—	3
Шумськ	1	1	—	2
Пастирське	1	—	—	1
Тетерівка	2	—	1	3
Буки	—	1	—	1
Гребені	1	—	—	1
Разом	25	65	22	112

За площею житла можна поділити на три групи (рис. 1; табл. 2). Такі, що мали невелику площу до 9 м² включно, становлять 22%. Вони наявні на Канівському поселенні і в Лузі. Найчисленнішими були житла з середньою площею (9—14 м²), виявлені на Монастирку, Лузі I, Канівському поселенні, Луці-Райковецькій. На Канівському поселенні та в Монастирку будували і великі приміщення.

Як видно з табл. 2, на поселеннях звичайно існували житла різних груп з переважанням тієї чи іншої з них. На Монастирку, наприклад, здебільшого були середні і великі за площею будівлі, до малих належать лише житла № 4 і № 16 з печами кам'яно-глиняної конструкції. Решта жител цього поселення з печами-кам'янками мали середні та великі розміри.

На Канівському поселенні всі три групи представлені майже рівномірно. Малі житла № 1, 2, 6, 16, 17, 20, 21, 22 з печами-кам'янками і глинобитними печами належать до різних хронологічних періодів. Житла № 3, 5, 10, 11, 13, 15, 18 мають середню площу і також є різночасними. Великою площею виділяються житла № 7, 8, 9 з глинобитними печами, датовані IX—X ст. Таким чином, на Канівському поселенні чіткої залежності між площею і часом існування споруд не встановлено. Проте можна вказати на тенденцію збільшення в IX—X ст. кількості об'єктів великих розмірів.

На Тясминському поселенні Луг I до першої групи слід віднести житла № 5, 22, 25, 27, 29, 30, 31, до другої — № 1, 3, 4, 6—9, 16, 17, 21, 23, 24, 26, а до третьої — № 11, 13. Тут спостерігається приблизно така сама ж, як і на подніпровських пам'ятках, картина. У ранній період (VII—VIII ст.) переважають житла з середньою і малою площею. Проте слід взяти до уваги, що частина жител на цій пам'ятці не піддається точному датуванню (№ 2, 8, 10, 12, 13, 14, 18, 19, 22—24, 28).

У Лузі II всі будівлі мають середню площу, в Сахнівці і Стецівці переважають великі та середні. На поселенні Макарів Острів житла VII—VIII, середніх розмірів, а VIII—IX ст. — в основному з середньою і великою площею, але відомі і з малою. Подібну картину дають па-

м'ятки VIII—IX ст. на Волині, де будівлі другої групи домінують.

Одним з важливих показників, що характеризують житло, є глибина котлована від рівня сучасної поверхні. Саме на цій основі проводиться визначення землянок і напівземлянок. Всі заглиблені житла викопані в материк, тому що материкова глина запобігає осіданню будівлі, тобто виступає як своєрідний фундамент. Оскільки рівень залягання материка досить різний, залежно від природного ландшафту і діяльності людини (планування, оранка тощо), то глибина жител приблизно визначає об'єктивну заглибленість будівлі. Таким чином, ця ознака лише умовно вказує на тип житла — землянку чи напівземлянку. Тим більше, що самі ці терміни є синонімами⁴.

Ми вважаємо, що відповідно до наведених археологічних реалій доцільнішим є поділ жител на наземні й заглиблені. До перших належать всі ті, підлога яких лежить на материк або вище його, до других — викопані в материк.

Для заглиблених жител важливо встановити рівень давньої поверхні. Це можна зробити, якщо на поселенні є синхронні наземні будівлі, що буває рідко. Інколи за давню поверхню приймається рівень, на якому простежувалася пляма об'єкта. Однак цей показник недостатній, тому що, як правило, темне заповнення виявляється лише на світлому фоні материка або передматерика. У деяких випадках такий рівень визначається насиченістю археологічними матеріалами, зокре-

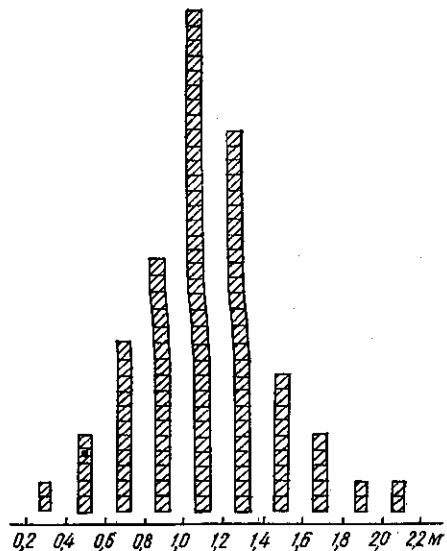

Рис. 2. Гістограма розподілу жител за глибиною.

Таблиця 3

Розподіл жител за глибиною котлована (м)

Пам'ятка	Мала 0,2 + 0,8	Середня 0,8 + 1,4	Велика 1,4 + 2,0
Луг I	4	16	1
Монастирсьок	1	12	3
Макарів Острів	—	10	—
Луг II	1	5	2
Канівське поселення	2	14	4
Сахнівка I	—	2	—
Сахнівка II	—	6	3
Лука-Райковецька	1	—	5
Стецівка	3	1	—
Ходосівка	2	1	—
Княжа гора	1	—	1
Шумськ	—	1	—
Пастирське	2	—	—
Тетерівка	1	2	—
Буки	1	—	—
Гребені	—	1	—
Київ, Старокиївська гора	1	—	—
Разом	20	71	19

⁴ Борисевич Г. В., Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, 1975, ЕІ-32; СА, 1978, № 4, с. 285.

ма знахідками цілих речей⁵. Більш надійно визначати глибину жител не від давньої, а від сучасної поверхні.

Підлога більшості жител (67%) залягає на глибині від 0,8 до 1,4 м. Ця глибина характерна і для кожної пам'ятки зокрема (табл. 3).

Винятком є Лука-Райковецька, де переважають будівлі, заглиблені більш ніж на 1,4 м.

Як свідчить побудована гістограма (рис. 2), глибини жител підлягають нормальному або гаусовському закону розподілу випадкових величин, отже, можна припустити, що ця величина не була довільною, а наближалась до якоїсь середньої⁶.

Важливим є питання про залежність глибини від площі жител. Кореляція площі і глибини жител показала, що незалежно від площі котлована найоптимальнішою була середня глибина — від 0,8 до 1,4 м.

Розташовані житла за сторонами горизонту, інколи з незначним відхиленням, в більшості випадків (68) зафіксована орієнтація за сторонами, менше (44) — за кутами. Як правило, на одній пам'ятці переважає один принцип орієнтації (Монастирсьок, Канівське поселення, Макарів Острів), але є пам'ятки, де змішуються обидва види. Орієнтування жител за сторонами горизонту здається цілком природним, оскільки, як підтверджують етнографічні дані, спостерігалось прагнення поставити домівку вікнами на південь⁷. Орієнтація залежала також від топографії місцевості — будинки повертали фасадами до річки, озера або яру. Рядова забудова була характерна для Канівського поселення, городища Монастирсьок.

Від орієнтації житла якоюсь мірою залежало місце входу. На жаль, вхід простежено лише в 22 випадках. Звичайно він розташовувався з південного боку, а щодо печі розміщувався в 15 житлах навпроти, в семи — збоку від неї. Долівка здебільшого материкова. Інколи використовувався пісок як прошарок між материком і власне долівкою (Ходосівка). Залишки дерев'яної підлоги трапилися лише в одному житлі на поселенні Буки. Сліди глиняної підмазки долівки простежено в 17 випадках (Ходосівка, Канівське поселення, Сахнівка).

У спробах реконструкції житла провідне місце належить влаштуванню стін. Однак визначення їх будови за матеріалами розкопок не завжди можливе і однаково вірогідне, оскільки дослідники враховують лише такі ознаки, як наявність стовпових ям, канавки вздовж стін або розташування печі. Як зазначалося, жодна з них не дає однозначної відповіді на питання про тип житла, тому розподіл споруд на стовпові і зрубні на підставі цих ознак досить умовний.

З усіх жител лише 75 містять інформацію про конструкцію стін. Як видно з табл. 4, переважна більшість будівель мала стовпову конструкцію. В дійсності таких жител було більше, бо відсутність стовпових ям ще не гарантує наявності зрубу, адже стовпи могли і не вкопуватися у материк.

Дуже важко відтворити характер даху, для цього нема достатнього матеріалу. Залишки зруйнованих покрівель майже не дають можливості скласти уявлення про їх конструкцію, тому для цього в більшості випадків використовується етнографічний матеріал. У Лісостеповому Подніпров'ї, на думку дослідників, переважали житла з дерев'яно-земляним перекриттям. Але вважають, що, оскільки таке перекриття вимагало вміння споруджувати дерев'яну основу даху, її значно легше було покривати соломою⁸. Отже, не виключено, що в цей час були солом'яні дахи, але археологічно це не можливо довести.

⁵ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое.— МИА, 1958, № 74, с. 15.

⁶ Гмурман В. Е. Теория вероятности и математическая статистика. М., 1972, с. 246.

⁷ Бломквист Е. Э. Крестьянские постройки русских, украинцев и белоруссов.— Тр. Ин-та этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, 1958, т. 31, с. 58.

⁸ Борисевич Г. В., Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 287—288.

Таблиця 4

Розподіл жител за конструкцією стін

Пам'ятка	Зрубна	Стовпов.
Луг I	3	7
Монастирсьок	2	14
Макарів Острів	—	7
Луг II	—	5
Канівське поселення	4	—
Сахнівка I	1	1
Сахнівка II	6	4
Лука-Райковецька	4	2
Ходосівка	—	3
Княжа гора	1	—
Шумськ	1	1
Пасгирське	—	2
Тетерівка	—	3
Буки	1	—
Гребені	1	—
Разом	24	49

На городищі Монастирсьок розкопане житло (№ 10) перекрите глиняним завалом завтовшки 20—25 см (рис. 3). Тут немає слідів пожежі, отже, дах упав у результаті поступового руйнування будівлі. Глиняна обмазка, що лежала суцільним масивом, не мала відбитків плоту, її не можна ототожнити з глинобитними стінами житла. У трьох житлах городища Монастирсьок (№ 1, 2, 18) простежено залишки згорілої дерев'яної конструкції стін. Останні в усіх випадках обкладалися розпиляними колодами-плахами завширшки 10—15 см. Вони притискувалися стовпами по кутах і середині стін до стінок котлована. Діаметр стовпових ям в середньому — 20—25 см. Простір між котлованом житла і дерев'яним каркасом заповнювався землею. Приблизно можна визначити і характер покрівлі. Вона, напевне, була дерев'яно-земляною. На користь цього свідчить і стовп посередині житла, що являв собою додаткову опору важкому дахові. Форму останнього визначити нелегко: він міг бути чотирисхилий, дво- або трисхилий. Зрубна конструкція стін найкраще досліджена на Канівському поселенні, де в житлі № 17 збереглися кругляки по периметру стін, густо обмазані з внутрішнього боку глиною.

Одним з найважливіших елементів житла є опалювальна споруда. У Лісостеповому Правобережному Подніпров'ї поширені різні типи печей. За матеріалом, з якого споруджені, можна виділити п'ять їх типів (табл. 5). Перший, найпоширеніший, тип (72%) становили печі-

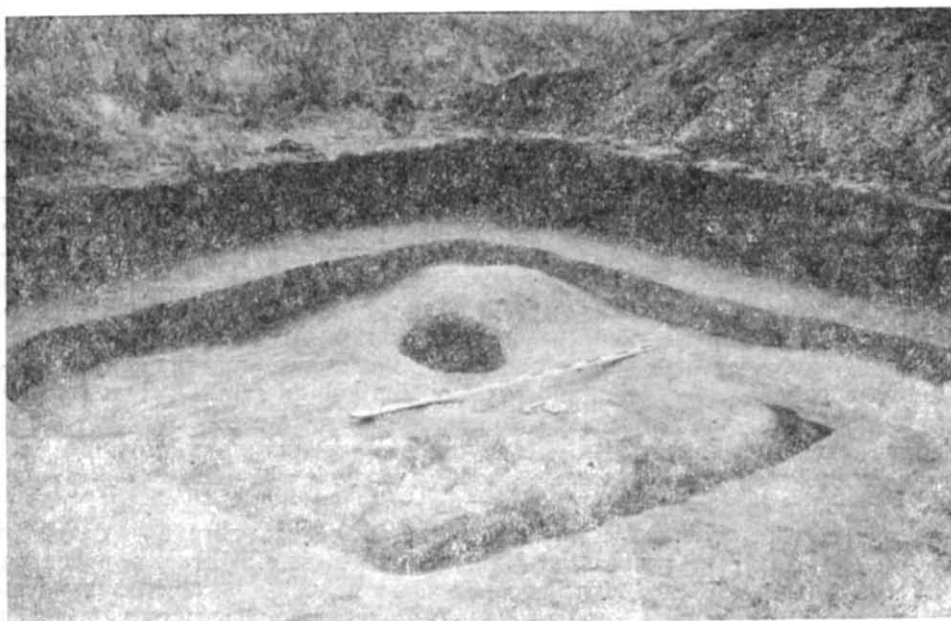

Рис. 3. Завал глиняного даху в житлі № 10 на Монастирку.

Розподіл типів печей по пам'ятках

Пам'ятка	Кам'янки	Кам'янки з склепінням з вальків	Кам'яно-глиняні	Глинобитні з склепінням з вальків	Глинобитні плотово-каркасні
Луг I	22	—	—	—	—
Монастирсьок	13	1	2	—	—
Макарів Острів	10	—	—	—	—
Луг II	8	—	—	—	—
Канівське поселення	12	—	—	—	8
Сахнівка I	—	—	1	—	1
Сахнівка II	—	—	7	—	3
Лука-Райковецька	6	—	—	—	—
Стецівка	4	—	—	—	—
Ходосівка	—	—	—	5	—
Княжа гора	3	—	—	—	—
Шумськ	2	—	—	—	—
Пастирське	1	—	1	—	—
Тетерівка	3	—	—	—	—
Буки	1	—	—	—	—
Гребені	—	1	—	—	—
Київ	—	—	1	1	1
Разом	85	2	12	6	13

кам'янки, складені із застосуванням земляного розчину, глеєвої глини та забутовкою щілин між камінням фрагментами кераміки.

У літературі висловлюється думка, що печі-кам'янки робилися без усякого зв'язуючого розчину, тобто клалися насухо. Можливо, це так і було в тих місцевостях, де наявне велике каміння. Що ж до Подніпров'я, то тут більшість печей споруджено з дрібного пісковика, який в конструктивному відношенні неможливо скласти насухо. Тим часом при розбиранні печей між камінням завжди трапляється гумусовий ґрунт або залишки глиняного розчину (Монастирсьок, житло № 22).

Печі-кам'янки споруджувалися на материкових останцях (Макарів Острів, Монастирсьок, Тетерівка, Канівське поселення), на гумусованій підсипці (Монастирсьок) або просто на долівці, причому черінь тут інколи розташований нижче гумусованої підсипки на рівні підлоги (житла № 21, 22, Монастирсьок).

Черінь здебільшого не підмазувався глиною і являв собою перепалений ґрунт, змішаний з попелом (Луг I, Луг II, Макарів Острів, Стецівка, Канівське поселення, Монастирсьок, Буки, Тетерівка). У восьми випадках виявлено печі з підмазаними глиною черенями (Монастирсьок, житла № 21, 22; Пастирське, житла № 1, 2; Лука-Райковецька, житла № 2, 4, 5, 6). Інколи черінь викладали дрібним камінням або фрагментами кераміки (Луг I, Макарів Острів, Тетерівка, Лука-Райковецька, Сахнівка).

Розташування печей за сторонами горизонту є приблизно однаковим, але переважають північно-західний, північно-східний і північний кути. Загалом спостерігається тенденція розміщення опалювальних споруд у північній частині будівлі; співвідношення розташування печі в південній і північній частинах жител становить 3 : 4.

Подекуди в кутах печей є стовпові ями (Луг I, житло № 16; Монастирсьок, житла № 2, 7). Але належать вони до конструкції печей чи до конструкції стін і покрівлі — визначити важко. Часто в розвалах печей або поблизу них трапляються фрагменти глиняних жаровень (Канівське поселення, Монастирсьок, Сахнівка). Вони розміщалися зверху пічних споруд і, можливо, входили в їх конструкцію.

Гістограма розподілу всіх типів печей за площею показала, що серед них можна виділити три групи: печі з малою площею (0,6—1,0 м²), із середньою (1,0—1,7 м²) та великою (1,7—2,8 м²). Серед кам'янок розповсюджені печі з середньою і великою площею (відповідно 25 і 41). Щодо пам'яток зберігається таке саме співвідношення. Щодо площі житла, то в середньому піч становить сьому його частину.

У другу групу виділено печі-кам'янки, що мають склепіння з глиняних вальків. Вони розкопані в житлах VII—VIII ст. на Гребенях і

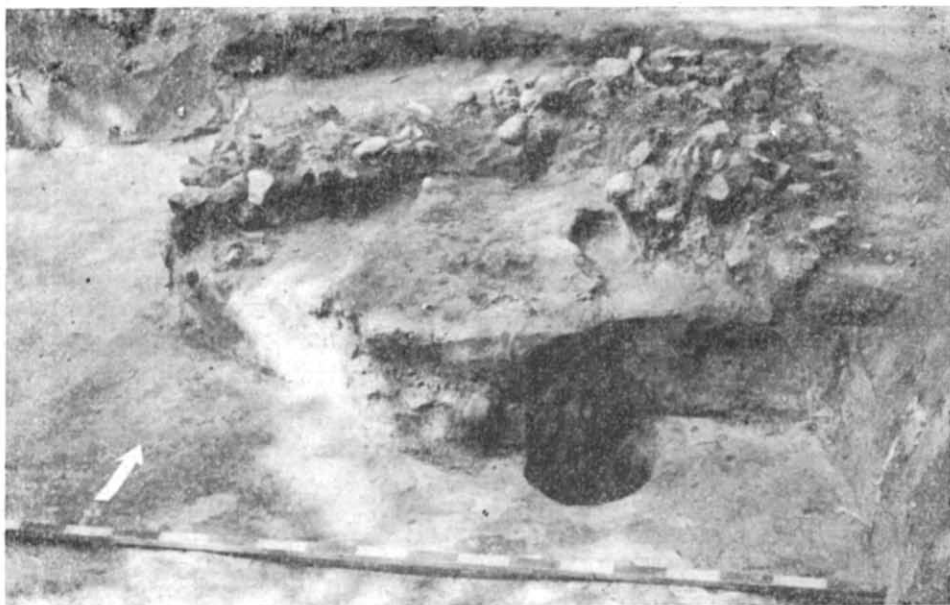

Рис. 4. Піч у житлі № 1 на поселенні Гребені.

в житлах IX—X ст. на Монастирку (№ 10) *. Піч на поселенні в Гребенях було споруджено на підсипці з материкової глини і каміння висотою до 20 см (рис. 4). Черинь завтовшки 7—10 см мав два шари перепаленої глини і вугілля. У центрі череня зафіксована ямка від стовпа, який, очевидно, підтримував глиняне склепіння печі під час її спорудження. У завалі каміння траплялися глиняні вальки від зруйнованого склепіння.

До третьої групи слід зарахувати печі, нижня частина яких вирізана в щільному глиняному масиві; інколи вона має вигляд складеної з каменів і обмазаної товстим шаром глини. Склепіння в цьому випадку робилися з вальків або каміння і мали товстий шар глиняної обмазки. Подібні печі розкопані на Монастирку (житла № 4, 16), Пастирському (житло № 2), на Старокіївській горі⁹. До цієї групи ми відносимо деякі печі з поселень поблизу с. Сахнівка. Дослідники відзначають, що будівельним матеріалом для них були глина і камінь¹⁰. На поселенні

* Розкопки Є. Максимова 1979 р. Користуючись нагодою, дякую автору розкопок за падачу можливість ознайомитися з цими матеріалами.

⁹ Максимов Є. В., Петрашенко В. О. Городище Монастирськ VIII—XIII ст. на середньому Дніпрі.— *Археологія*, 1980, 33; *Брайчевський М. Ю.* Нові розкопки на Пастирському городищі.— *АП УРСР*, 1955, т. 5, с. 70—71. *Толочко П. П.* Історична топографія стародавнього Києва. К., 1970, с. 49.

¹⁰ *Довженко В. И., Линка Н. В.* Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— *МИА*, 1959, № 70, с. 102—110; *Приходнюк О. М.* Ранньосередньовічне слов'янське поселення на р. Рось.— В кн.: *Дослідження з слов'яно-руської археології*. К., 1976, с. 101—118.

Гончариха піч вирізано в чотирикутному блоці глини і обкладено по нижньому краю рядом невеликих каменів, які також включено в стінки і склепіння. Черинь в більшості випадків підмазувався глиною, рідше викладався камінцями або являв собою перепалений шар землі і попелу. В розвалі цих печей також трапляються глиняні жаровні.

У Ходосівці побутували глинобитні печі, споруджені на материковому останці, із склепінням, складеним з глиняних вальків та порівняно добре випаленим черенем¹¹. Ці споруди характеризують четвертий тип. Нарешті, глинобитні печі плотово-глиняної конструкції, поширені переважно у Сахнівці і на Канівському поселенні. Конструктивно вони найближче стоять до глинобитних давньоруських печей і відрізняються від них дещо меншими розмірами та слабо випаленим черенем.

Звідки походить кожний з розглянутих типів печей? Чи випадково співіснування на одній пам'ятці кількох будівельних прийомів їх спорудження?

Печі-кам'янки широко побутують в слов'янських культурах VI—VII ст. і мають величезний ареал від Ельби до Дніпра¹². Тим часом відомі й глинобитні печі із склепінням з'глиняних вальків на території Західної Волині, хоч в меншій кількості¹³. Споруди, нижня частина яких вирізана в глиняних останцях, а склепіння зроблене з вальків, були поширені на Лівобережжі Дніпра на пам'ятках волинцевської культури¹⁴.

Печі, повністю виліплені з глини, з'являються на рубежі VII—VIII ст. як на західних (Підріжжя, Городок, Зозів)¹⁵, так і південно-західних територіях (Сахнівка).

У наступний період — VIII—X ст. — окреслюється кілька районів розповсюдження певних типів печей. Між Дніпром і Дністром поширені в основному кам'янки, на крайньому заході Волині — глиняні, вирізані в материкових останцях печі¹⁶. Близькі до них кам'яно-глиняні печі з району Дніпра і Росі (Монастирьок, Сахнівка, Київ). Їх походження можна пов'язувати з впливом Лівобережжя, де, як зазначалося, в VII—VIII ст. відомі печі подібного типу, а в VIII—X ст. — кубоподібні, повністю вирізані в матеріку.

Такий самий характер мали досліджені опалювальні споруди і на городищі Тітчиха на Дону¹⁷. На Прип'ятському Поліссі були поширені глинобитні — плотово-каркасної конструкції печі (городище Хотомель)¹⁸.

У Лісостеповому Подніпров'ї у VIII—X ст. спостерігається співіснування всіх цих типів печей. На нашу думку, це явище пояснюється не еволюційним розвитком конструкції печі, оскільки жоден з описаних типів не має вузького хронологічного діапазону, а специфікою даного регіону. Ця територія, по-перше, була пограничною зоною між західним (Дністровським) і східним (лівобережним) районом і тому зазнавала впливу з обох сторін. По-друге, такі пам'ятки, як Київ, Канівське поселення, Монастирьок, Гребені, належали літописним полянам, матеріальна культура яких була синкретична.

Розглянуті житла можна поділити на три хронологічні групи

¹¹ Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу. — Археологія, 1977, 21, с. 64.

¹² Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976, с. 45.

¹³ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 25.

¹⁴ Довженко В. П. Розкопки біля села Волинцево Сумської області. — АП УРСР, 1952, т. 3, с. 254.

¹⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв., с. 47.

¹⁶ Раппопорт П. А. Указ. соч., с. 148.

¹⁷ Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, с. 46.

¹⁸ Кухаренко Ю. В. Раскопки на городище и селище Хотомель. — КСИИМК, 1957, вып. 68, с. 93.

Хронологічна шкала розподілу жител

Пам'ятка та номери жител	VII—VIII ст.	VIII—IX ст.	IX—X ст.
Луг I — 1, 3, 5, 6, 7, 9, 21	_____		
Луг II — 7, 9	_____		
Макарів Острів 2, 10	_____		
Стецівка — 10, 11	_____		
Сахнівка I — 1, 2	_____		
Сахнівка II — 1, 2, 3, 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14	_____		
Луг I — 4, 11, 16, 17, 20, 25, 26, 27, 29, 30		_____	
Луг II — 1, 2, 3, 4, 11		_____	
Макарів Острів — 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9		_____	
Стецівка — 7, 9		_____	
Канівське поселення — 1, 6, 18		_____	
Монастирьок — 4, 9, 14, 16, 21, 22		_____	
Лука-Райковецька — 1, 3, 2, 4, 5, 6			
Канівське поселення — 7, 8, 9, 17, 20, 21, 22			_____
Монастирьок — 1, 2, 3, 5, 6, 7, 10, 17, 18, 1с			_____
Княжа гора — 2а, 6, 15			_____

(табл. 6), причому до уваги взято як конструктивні особливості жител, так і наявний в них матеріал, головним чином, кераміка. На цій основі виділяється також кілька регіональних груп, що різняться деякими деталями в житлобудівництві.

Потясминська група пам'яток (Луг I, Луг II, Макарів Острів, Стецівка) характеризується відносною однотипністю будівель. Для них притаманна середня площа (великі житла трапляються як виняток), середня глибина. Тут виявлено лише печі-кам'янки звичайного вигляду, складені, очевидно, на земляному розчині. Житла цього району належать до двох хронологічних етапів: VII—VIII і VIII—IX ст., виділених на основі зіставлення керамічних комплексів. Будівлі першого етапу пов'язуються з комплексами ранньослов'янського часу. Для них, як і для ранньослов'янських жител VI—VII ст., характерна більша одноманітність прийомів житлобудівництва. Піч розташована, в основному, в північно-західному кутку, що є типовим для пам'яток ранніх слов'ян¹⁹. Більшість жител цієї хронологічної групи має стовпову конструкцію стін. У наступний період вони майже не змінювались. Слід лише зазначити, що місце розташування печі вже строго не витримується, вона може бути в одному з кутів, але перевага віддається північному і північно-західному. Конструкція стін і характер печі не змінюється порівняно з попереднім часом.

За типом жител близькі до потясминських поселень пам'ятки поблизу с. Сахнівка. Для цього району також характерні великі й середні житла з середньою глибиною зрубної і стовпової конструкції та з двома типами печей. Розташування останніх довільне, але переважають південно-західний і північно-східний кути.

Особливе місце займає Канівський район (Канівське поселення, Княжа гора, Монастирьок, Гребені). Тут існували різноманітні житла як за площею, конструкцією стін, так і за типами печей. Якоюсь мірою це пояснюється ширшими хронологічними рамками згаданих поселень.

Розглянемо особливості жител цього району за хронологічними періодами. У більш ранній час (VII—VIII ст.) поширені будівлі з малою площею (до 9 м²) переважно зрубної конструкції, з печами-кам'янками і склепінням з глиняних вальків або каменю. Піч розташована в одному з кутів.

¹⁹ Баран В. Д. Вказ. праця, с. 26.

На етапі Луки-Райковецької переважна більшість жител має середню площу, але інколи вони бувають малих і великих розмірів. Скрізь споруджувалися печі-кам'янки, розташовані в одному з кутів.

У IX—X ст. продовжують переважати житла з середньою площею, але збільшується число будівель з великою, вони становлять вже до 33%, тоді як маленькі трапляються в поодиноких випадках. Поширена і зрубна і стовпова конструкція стін та печі різноманітних типів — кам'янки, кам'яно-глиняні, круглі глинобитні; місце їх розташування не фіксується.

Наступний район — Київ і його околиці. У місті відомо кілька жител VII—VIII ст., але вони збереглися погано²⁰. В кращому стані житло на схилах Старокиївської гори (розкопки П. П. Толочка). Воно було заглиблене на 0,35—0,40 м. Кам'яно-глиняна піч, що мала склепіння з вальків, стояла в південно-західному кутку.

Житла VIII—IX ст. були виявлені під час розкопок В. М. Даниленка в 1969—1970 рр. на селищі під Китаївським городищем і на горі Дитинці. На Дитинці піч-кам'янка розташовувалась у північно-західному кутку, в Китаєві виявлено кам'яно-глиняну споруду²¹.

Київською експедицією 1939 р. (розкопки М. К. Каргера) на Старокиївській горі було розкопано житло VIII—X ст. з добре утрамбованою і обпаленою долівкою²². Прямокутна глинобитна піч з добре випаленим черенем розміщувалась у північно-західному кутку.

Ще два житла IX—X ст. були виявлені на горі Киселівці під час розкопок 1940 р.²³ Одне з них мало зрубну конструкцію, розміри не вдалося простежити. Масивна глинобитна піч, яка стояла в північно-західному кутку, була вирубана в шарі спеціально принесеної і добре утрамбованої жовтої глини. Склепіння глиняне, черинь добре випалений.

Таким чином, у Києві в цей час спостерігаються житла в основному зрубної конструкції, з різними типами печей, розташованих головним чином в північно-західному кутку.

Окрему групу становлять житла з поселення Ходосівка. Це середні і великі будівлі стовпової конструкції з розміщеними в східному кутку глинобитними печами, що мали склепіння з вальків. За своїми особливостями (площа, конструкція стін, характер печі) вони нагадують житла Волинцевського поселення, що здається цілком природним, оскільки ходосівське поселення дослідники відносять саме до цього кола пам'яток²⁴.

На річках Тетерів і Гнилоп'ять є кілька поселень, що утворюють окрему групу (Лука-Райковецька, Шумськ, Тетерівка, Буки). Для неї характерні житла етапу Луки-Райковецької, виділені І. П. Русановою²⁵. Це малі і середні за площею будівлі, стовпової або зрубної конструкції стін, виключно з печами-кам'янками, розташованими в одному з кутів. Такі житла тяжіють до пам'яток Північної Буковини і Середнього Дністра.

Окремо слід згадати й Пастирське городище. Тут, крім напівземлянок з піччю-кам'яною або кам'яно-глиняною конструкції, були поширені наземні будівлі каркасного типу. Існує думка, що їх слід пов'язати з алано-болгарським етнічним елементом цього городища²⁶.

²⁰ Толочко П. П. Вказ. праця, с. 49.

²¹ Даниленко В. М. З історії найдавнішого Києва. Звіт за археологічні дослідження ранньослов'янської експедиції «Великий Київ» 1969—1970 рр.— НА ІА АН УРСР, 1969—70/26а, с. 9—12.

²² Каргер М. К. К вопросу о Киеве VIII—IX вв.— КСИИМК, 1940, № 6, с. 61—67.

²³ Розкопки в Києві на г. Киселівці в 1940 р.— Археологія, 1947, т. 1, с. 145.

²⁴ Довженко В. Й. Вказ. праця, с. 254; Сухобоков О. В. Вказ. праця, с. 50—65.

²⁵ Русанова И. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом.— САИ, 1973, ЕІ-25, с. 20.

²⁶ Там же, с. 101.

Отже, в житлобудівництві Лісостепового Правобережного Подніпров'я у VIII—X ст. провідне місце належить заглибленому житлу стовпової або зрубної конструкції з пічню-кам'янкою. Поряд з цим можна виділити кілька районів, де співіснують наземні і заглиблені житла з різними типами печей. Таке явище ми схильні пояснювати різними етнічними складовими частинами населення цих районів. Встановлено, що прийоми житлобудівництва не витримуються, як це мало місце в ранньослов'янських культурах. Простежується тенденція збільшення площі будівель у IX—X ст., переважання їх середньої глибини протягом VIII—X ст.

Всі ці факти, з одного боку, вказують на процес пошуку найбільш досконалих форм житлобудівництва, з другого — на синкретизм всієї матеріальної культури періоду формування Давньоруської держави.

В. А. ПЕТРАШЕНКО

Жилища VIII—X вв. на Правобережном Поднепровье

Резюме

В статье рассматриваются жилища VIII—X вв. Лесостепного Правобережного Поднепровья. В работе используются некоторые данные статистической обработки материала с целью выявления зависимости между отдельными элементами постройки, а также всестороннего их сопоставления по одной системе. Выделяется несколько регионов бытования определенных типов построек. Рассмотренные жилища отнесены автором к трем хронологическим периодам: VII—VIII, VIII—IX, IX—X вв. Прослежены изменения в жилищном строительстве, происшедшие в последней четверти I тысячелетия по сравнению с раннеславянской эпохой.

А. О. КОЗЛОВСЬКИЙ

Господарська діяльність осілого населення X—XIII ст. у Південному Подніпров'ї

Давньоруські пам'ятки Південного Подніпров'я почали досліджуватися з 1927 р.¹ У наступні роки на деяких пам'ятках велися невеликі за обсягом розкопки². Викликають інтерес результати дослідження багатшарового поселення поблизу с. Перше Травня (колишнє Яцева), проведені А. Т. Сміленко³. Кілька пам'яток давньоруського часу виявлено в зоні Дніпродзержинського водосховища. На одній з них було розкопано два житла⁴.

Останнім часом значні роботи розгорнулися на поселеннях на острові Хортиця⁵ і поблизу с. Стара Ігреня (Ігреня 8)*.

¹ Добровольський А. Звіт за археологічні дослідні на території Дніпрельстану року 1927.— В кн.: Збірник Дніпропетровського крайового історично-археологічного музею, 1929, т. 1, с. 144—149.

² Добровольський А. Сліди перебування слов'ян XII—XIII ст. у Надпоріжжі.— АП УРСР, 1949, т. 1, с. 91—94; Равич О. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпропетровської області.— Там же, с. 96—98, Бліфельд Д. Розкопки слов'янського поселення коло с. Дніпровського Дніпровської області.— Там же, с. 99—103; Брайчевська А. Т. Древньоруські пам'ятки Дніпровського Надпоріжжя.— АП УРСР, 1962, т. 12, с. 167—178.

³ Брайчевская А. Т. Поселение у балки Яцевой в Надпорожье.— МИА, 1963, № 108, с. 251—282.

⁴ Кучера М. П., Драчук В. С. Памятники раннеславянского времени и Киевской Руси в зоне водохранилища Днепро-Дзержинской ГЭС.— КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 100—102.

⁵ Сокульский А. Л., Шевченко Т. К., Бодянский А. В., Рогожкина Л. В. Раскопки славянского поселения на острове Хортица.— АО 1976 г. М., 1977, с. 373—374.

* Розкопки автора.